

ГЕНЕЗА ФОРМУЛЮВАННЯ КАТЕГОРІЇ «ПРАВОВА НОРМА»

Для регулювання поведінки людей та їх об'єднань у суспільстві формуються певні правила поведінки, які орієнтуються на досягнення тієї чи іншої мети. Такі правила, що покликані регулювати життя суспільства, забезпечувати певний порядок та стабільність, в літературі називаються соціальними нормами.

Саме поняття «норма» почало вживатися ще в Античний період і має давню історію. На кожному етапі свого розвитку воно набувало різних значень. Термін «норма» (від латинського погма — «правило», «взірець», «керівний початок», «зразок», «міра», у свою чергу, цей термін походить від давньогрецького й означає «високий масштаб», «правило») уперше почав застосовуватися у будівельній справі як «справедливість косинця» [1]. Трактване у такий спосіб поняття «погма» поширилося також і на сферу духовної та практичної діяльності людини, зокрема, на формування морально-етичних стосунків. Цицерон у філософії права застосовував термін «погма» поряд з поняттям «regula», витлумачуючи «закон» за допомогою метафорики, запозиченої з будівельної справи, тобто як «масштаб права чи безправ'я» [2].

Отже, соціальні норми — це правила поведінки, які здійснюють нормативне регулювання поведінки суб'єктів шляхом встановлення діянь, що повинні або не повинні здійснюватися, визначення умов, при яких передбачуване діяння дозволяється або забороняється, чи визначаються суб'єкти, на яких при вказаних умовах розповсюджується правило поведінки, що встановлюється тією чи іншою нормою [3, 106].

Соціальні норми формуються і утверджуються у житті суспільства різними способами, але спільним є те, що у них відображається досвід про різні варіанти поведінки суб'єктів у тих або інших ситуаціях. При цьому в соціальній нормі закріплюється той варіант поведінки, котрий веде до найкращих результатів.

Соціальні норми завжди повинні впливати з вольових вчинків людей, так як неможна зобов'язувати, забороняти і дозволяти такі дії, які в тій чи іншій мірі не залежать від волі людини. Будь-яка соціальна норма є відомим велінням в цілях визначеного упорядкування суспільного життя.

Однак не будь-яке веління є нормою, а тільки таке, яке розраховане на невизначену кількість типових випадків, яке має загальний характер, звернено до всіх і до кожного, хто може бути в умовах, передбачених нормою. Норма — це завжди стереотип, заснований як на внутрішніх переконаннях, так і на зовнішніх детермінантах [4].

Отже, соціальна норма, що регулює поведінку людей у суспільстві, — це певний результат пізнання і переробки у свідомості людей відповідного досвіду поведінки, через який визначається оптимальний варіант, що завдає найменшої шкоди і найшвидше веде до поставленої мети.

Багатоманітність, складність та інші особливості суспільних відносин зумовлюють функціонування багатьох норм, що їх регулюють. У своїй сукупності соціальні норми утворюють єдину систему регулювання [5], в якій ефективність кожного виду норм у найбільшій мірі виявляється лише у взаємодії з іншими елементами цієї системи.

Основними видами соціальних норм є : моральні, звичаєві, правові, корпоративні, політичні та ін. Всі вони мають певні особливості, зумовлені методами впливу на поведінку суб'єктів, шляхами їх формування тощо.

Особливе місце в системі соціальних норм займають правові норми, які виникли на певному щаблі розвитку суспільства. Будь-яка соціальна норма, в тому числі і правова, — це припис, що виражає однаковий і загальний масштаб для виміру і соціально необхідної оцінки поведінки членів суспільства [6].

Норма являє собою типову модель поведінки особи, виділяючи межі можливої і обов'язкової поведінки. Норма, виражаючи вимоги соціально обов'язкової поведінки, орієнтує діяльність особи в бажаному напрямку у відповідності з інтересами суспільства. Як зазначає Л. П. Барнашова, безпосередньою ціллю правового виховання і виховної функції права є формування правового пізнання особистості, всебічний розвиток її правової культури, максимально сприяє правомірній поведінці і соціально-правовій активності [7].

Категорія «норма права» активно вживалася ще у давньоримському праві, що стало основою романо-германської правової системи, а його ключові принципи, поняття та аксіоми лягли в основу національних правових систем багатьох сучасних держав, в тому числі й України. Давньоримським правознавцем вдалося сформулювати поняття норми права та виявити ряд його ознак.

Наприклад, Помпоній стверджував, що необхідно встановлювати права, як сказав Феофат, для тих випадків, що трапляються часто, а не для тих, котрі виникають раптово. Його доповнював Павло : законодавці обходять, як сказав Феофат, те, що відбувається лише в одному чи двох випадках. Ульпіан стосовно норм права вивів юридичну формулу: права встановлюються не для окремих осіб, а загальним чином [8]. Тобто з цього випливає, що ряд з ознак норми права, запропонованих ще у Стародавньому Римі, зберігли своє кваліфікуюче значення і в сучасній юридичній науці.

Як зазначив П. Е. Недбайло, «з розколом суспільства на класи і виникненням держави, найбільш суттєві для господарюючого класу норми поведінки людей виділяються нею із загальнонародних правил і стають засобом втілення її привілейованої влади, виділяються в закон» [9].

В юридичній науці питання про норму права, як і про саме право, було і залишається одним з найбільш складних і належить до числа найважливіших категорій теорії права.

Напевне, найбільш правильним порівнянням для норми права буде уявлення про це соціальне явище як про первинну клітинку, свого роду «цеглинку права» [10]. Право складається з норм права, а, відповідно, системна сукупність цих норм і є правом. Норми — це одна з «іпостасій» права разом з суспільними відносинами. Проте, слід зазначити, що кожен елемент права відіграє свою

незамінну роль, і тільки всі ці елементи, разом взяті, складають право. Норма права є найбільш «юридичним» елементом, оскільки саме в ній формулюється правило поведінки; через неї (норму) певна ідея перетворюється в суспільне відношення, чи в зворотній послідовності, відносини, що фактично склалися, концентруються і закріплюються в нормі [11].

Як зазначає В. М. Горшенев, «норма права — це класична композиція нормативного припису» [12]. На відміну від цього В. М. Васильєв вказував на те, що норму права слід трактувати як момент державного веління, тобто як момент основної категорії права. Він же ж зазначає, що логічна конкретизація поняття норми права відбувається шляхом визначення її державної встановленості, владності, загальнообов'язковості і все загальності, забезпеченості заходами державного примусу [13].

Юридичну природу норм права також активно досліджували й інші вітчизняні вчені-правознавці. Зокрема, вдало, як на нашу думку, звернув увагу на дуалістичну природу цього поняття А. С. Васильєв. Він виділяв об'єктивне право як сукупність загальнообов'язкових правил поведінки, виражених в системі юридичних норм, що містяться в Конституції, поточних законах і підзаконних нормативних актах (Указах Президента, постановах Кабінету Міністрів, наказах міністерств тощо).

Суб'єктивне право, на думку А. С. Васильєва, це право, що належить конкретній особі, тобто надана конкретній особі законом можливість певного варіанта поведінки в конкретному виді правовідносин. Суб'єктивне право забезпечує учасникам правовідносин певну міру свободи дії з урахуванням їх можливостей проявляти самостійність та ініціативу [14]. Запропонована А. С. Васильєвим ідея, на думку дисертанта, є досить слушною, оскільки мова у дисертаційному дослідженні йде, в першу чергу, про норми об'єктивного (позитивного) права, що не може бути причиною нівелювання норм суб'єктивного права. Зокрема, майже кожне визначення норми права передбачає об'єднання в своїй структурі як об'єктивних, так і суб'єктивних рис правової норми.

Будь-яке правове явище розкривається і виявляє себе лише у взаємозв'язку з нормами права. Саме через норми права держава здійснює вплив на суспільство, на їх основі визначаються повноваження державних структур, завдяки нормам конкретизуються та реалізуються суб'єктивні права [15].

Право в такому об'єктивному розумінні бачиться величезною кількістю норм, незалежно від того, ким та в якій формі вони встановлені, тобто системою юридично формалізованих правил поведінки.

Термін «норма права» вживається у двох значеннях :

1) норма права як юридично формалізоване правило поведінки, тобто інтелектуальна модель суспільних відносин (ідеальна норма) [16];

2) правова норма як поведінка, відносини, взаємини між людьми, які відповідають праву, закону (реальна норма); тобто вплив норми на реальну суспільну дійсність, реальні соціальні відносини, що будуються за моделями, які містять у собі норми права [17].

Звідси випливає, що часто під нормою права, особливо прихильниками широкого тлумачення права розуміються також реальні правовідносини, фактична поведінка, що відповідає закону, тобто ідеальній нормі, і носить характер усталеного типу. Тут мається на увазі, що поведінка, яка відповідає вимогам права є правовою нормою [18].

Інтерес до пізнання норми права як соціального явища з'явився вже давно, в рамках радянського нормативізму [19]. Зберігся він і після появи в 50-х роках ідей «широкого» праворозуміння, оскільки його прихильники розглядали як складові частини права не тільки правовідносини, але і правові норми [20].

Значна увага розробці вчення про юридичну норму приділялася видатними представниками російської юридичної науки у дореволюційній Росії (Н. М. Коркунов, Ф. В. Тарнавський, Г. Ф. Шершеневич та ін.). Ці дослідження отримали свій логічний розвиток у роботах радянських правознавців (Н. Г. Александров, С. С. Алексеев, В. К. Бабаєв, М. І. Байтін, В. М. Баранов, І. Н. Сенякін, А. С. Піголкін, А. Ф. Шебанов та ін.), а надалі провідними російськими вченими-юристами.

Ці дослідження, з одного боку, вдосконалювали існуючі здобутки радянських правознавців, але з іншого — часто повторювали тенденційні класові оцінки норми права своїх попередників.

Норма права, на думку російського вченого Н. С. Малєїна, — це правило поведінки, офіційно встановлене державою, дотримання якого потенційно забезпечене силою державного примусу [21].

«Норма права є першопочатковим, основним елементом змісту права. Тому в ній виражені перед усе основні риси змісту всього права в цілому» — пише М. Н. Марченко. Тому М. Н. Марченко визначає правову норму як загальнообов'язкове правило соціальної поведінки, встановлене чи санкціоноване державою, виражене публічно у формально-визначених приписах, як правило, в письмовій формі й охоронюване органом держави шляхом контролю за його дотриманням і застосування передбачених законом мір примусу за здійснення правопорушення [22].

З точки зору вітчизняного вченого Д. О. Сумського, норма права — це встановлене або санкціоноване державою загальнообов'язкове правило поведінки, яке формулюється у вигляді чітко визначених прав та обов'язків і гарантується примусовою силою держави [23].

Деяко по-іншому трактує поняття норми права В. Горшнев, який вказує, що правова норма сама по собі і по відношенню до регулюючих нею соціальних зв'язків є категорією можливості, а не дійсності [24, 128].

Доволі оригінально тлумачать поняття норми права й сучасні узбецькі вчені. Так О. А. Карімова й З. М. Гафаров визначають норму права як вольовий, регулюючий припис, що містить інформацію про належну поведінку у тих чи інших умовах [25]. Безумовно, ця точка зору є оригінальною, але в цілому мало чим відрізняється від радянської правової доктрини.

Думка про те, чи є норма права «правилом поведінки» ще в радянські часи підпала сумніву. Так, наприклад проти цього виступили відомі в радянській

юридичній науці М. М. Полянський та А. Є. Пашерстник, які вказували на те, що термін «правило поведінки» не охоплює всієї багатоманітності форм регулювання нормами права суспільних відносин, а саме регулювання проявляється як у встановленні конкретного варіанта поведінки, прав і обов'язків суб'єктів права, так і в тому, що правова норма встановлює певні загальні організаційні основи і принципи для правового регулювання цілого комплексу суспільних відносин або всіх їх вцілому [26].

З вище сказаного випливає, що в систему права, окрім норм-правил поведінки, включаються норми, що такими не виступають. За звичай до них відносяться принципи права, його завдання, дефініції, а також так звані нетипові нормативні приписи.

Отже, правова норма — це особливий вид соціальних правил поведінки загального характеру, що встановлені, визнані чи санкціоновані компетентним органом держави або в іншому, передбаченому нею порядку, які мають загальнообов'язкову силу, регулюють суспільні відносини в інтересах громадян і суспільства, виражаються публічно у формально-визначених приписах, як правило, в письмовій формі, та передбачають можливість застосування державно-примусових заходів, включаючи відповідальність перед державою в разі порушення цих норм з метою їх підтримання та неухильного виконання.

Література і примітки

1. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. — К., 1974. — С. 236.
2. Єрмоленко А. Норма // Філософський енциклопедичний словник. — К., 2002. — С. 433.
3. Теорія держави і права / за ред. А. М. Колодія, В. В. Копейчикова [та ін.]. — К., 1995. — С. 106.
4. Теория государства и права / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. — М., 1997. — С. 285.
5. Скакун О. Ф. Теория держави і права / О. Ф. Скакун. — Х., 2001. — С. 262.
6. Момов В. Норма и мотив поведения // Вопросы философии. — 1972. — № 8. — С. 108–109.
7. Барнашова Л. П. Нормы советского права как средство воспитания // Вопросы теории права, социалистического государства и социального управление. — Томск, 1983. — Вып. 11. — С. 81.
8. Венгеров А. Б. Теория государства и права / А. Б. Венгеров. — М., 2007. — С. 420.
9. Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм. — М., 1960. — С. 56.
10. Общая теория права / под ред. А. С. Пиголкина. — М., 1995. — С. 152; Байтин М. И. Нормы советского права. Проблемы теории / М. И. Байтин, В. К. Бабаев. — Саратов: СГУ, 1987. — С. 61; Байтин М. И. Понятие и признаки правовой нормы / М. И. Байтин. — М., 1997. — С. 313; Бурлай Е. В. Нормы права и правоотношения в социалистическом обществе / Е. В. Бурлай. — К., 1987. — С. 21–22; Венгеров А. Б. Теория государства и права / А. Б. Венгеров. — М., 1999. — С. 360.
11. Лившиц Р. З. Теория права / Р. З. Лившиц. — М., 1994. — С. 102.
12. Горшенев В. М. Нетипичные нормативные предписания в праве // Советское государство и право — 1978. — № 3. — С. 113.
13. Васильев А. М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий права / А. М. Васильев. — М., 1976. — С. 163.
14. Основы права и государства в вопросах и ответах / под общ. ред. А. С. Васильева. — Х., 2002. — С. 62.
15. Теорія держави і права. Академічний курс. — К., 2006. — С. 365.
16. Марчук В. М. Нариси з теорії права / В. М. Марчук, Л. В. Ніколаєва. — К., 2004. — С. 87.
17. Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури свідчить про те, що більшість вчених науковців з теорії права стосовно цього питання вміщують в поняття норми права не тільки правило поведінки, але й взаємовідносини учасників суспільних відносин, що відповідають закону.

- Див. наприклад: Основи держави і права / за ред. М. А. Колодія, А. Ю. Олійника. — К., 1997. — С. 104.
18. Сурилов А. В. Теория государства и права / А. В. Сурилов. — М., 1990. — С. 327.
  19. Карева М. П. Правовые нормы и правоотношения / М. П. Карева, А. М. Айзенберг. — М., 1949; Ткаченко Ю. Г. Применение норм советского социалистического права / Ю. Г. Ткаченко. — М., 1955; Шебанов А. Ф. Нормы советского социалистического права / А. Ф. Шебанов. — М., 1956.
  20. Пионтковский А. А. Некоторые вопросы общей теории государства и права // Советское государство и право. — 1956. — № 1. — С. 19; Стальевич А. К. Некоторые вопросы теории социалистических правоотношений // Советское государство и право. — 1957. — № 2. — С. 26–27; Кечекьян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе / С. Ф. Кечекьян. — М., 1958. — С. 30–31.
  21. Малейн Н. С. Нормы права и нормативность // Государство и право. — 1996. — № 6. — С. 13.
  22. Марченко М. Н. Общая теория права и государства / М. Н. Марченко. — М., 1998. — С. 213.
  23. Сумський Д. О. Основи держави і права / Д. О. Сумський. — К., 1999. — С. 22.
  24. Горшнев В. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе / В. Горшнев. — М., 1972. — С. 128.
  25. Каримова О. А. Основы государства и права / О. А. Каримова, З. М. Гафаров. — Ташкент, 1995. — С. 43.
  26. Основные задачи науки советского социалистического права : материалы первого Совещания научных работников права 16–19.07.1938 г. — М., 1938. — С. 77–79.

Анотація

Заморська Л. І. Генеза формулювання категорії «правова норма». — Стаття.
У статті розглянуто сутнісний зміст поняття правової норми, її властивості та визначено необхідність існування її для упорядкування суспільних правових відносин.
Ключові слова: норма, соціальна норма, правові норми.

Аннотация

Заморская Л. И. Генезис формулировки категории «правовая норма». — Статья.
В статье рассмотрено сущностное содержание понятия социальной нормы, ее свойства и определена необходимость существования ее для упорядочивания общественных (в том числе правовых) отношений.
Ключевые слова: норма, социальная норма, правовые нормы.

Summary

Zamorska L. I. Genesis of category «rule of law». — Article.
In this article essence maintenance of concept of social norm, her property is considered and the necessity of existence of her is certain for arrangement of public (including legal) relations.
Keywords: norm, social norm, legal norms as variety of social.